

ULUSLARARASI ŞIRNAK VE ÇEVRESİ SEMPOZYUMU
(14–16 Mayıs 2010)

INTERNATIONAL ŞIRNAK AND ITS VICINITY
SYMPOSIUM
(14–16 May 2010)

SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ
SYMPOSIUM PAPERS

EDİTÖR
Yrd. Doç. Dr. M. Nesim DORU

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
ULUSLARARASI ŞIRNAK VE ÇEVRESİ SEMPOZYUMU
1

ISBN : 978-605-88496-0-0

www.sirnak.edu.tr
e-posta: sempozyum@sirnak.edu.tr

Redaksiyon : Harun Takçı

Yapım - Baskı :

MRK Baskı ve Tanıtım Hizmetleri Ltd. Şti. Örnek Oto Sanayi Sitesi 1254. Sokak No:2
OSTİM / ANKARA Tel : 0312 354 54 57 Faks : 0312 385 79 05

Birinci Baskı :

2000 Adet

Basım Yeri – Tarihi :

Ankara – 2010

Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri: Editör M. Nesim Doru
Şırnak Üniversitesi Yayınları 2010 / 1246 Sayfa
Dizin ve kaynakça var.

ISBN : 978-605-88496-0-0

Kitabın içindeki makalelerden makale sahipleri sorumludur. Kullanım hakları Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu yetkili organlarına aittir. İzinsiz alıntı yapılamaz.

İBNÜ'L-ESİR EL-CEZERİ'NİN EN-NİHÂYE FÎ GARÎBİ'L-HADÎS VE'L-ESER ADLI ESERİNİN GARÎBÜ'L- HADÎS EDEBİYATI İÇİNDEKİ YERİ VE METODU

İbrahim KUTLUAY*

ÖZET

Hadis usulünde *garîb* kelimeler üzerine Arapça olarak telif edilmiş zengin bir edebiyat mevcuttur. Tarihte *Cezîratü İbn Ömer* diye bilinen Cizre'de doğup yetişmiş olan aynı aileye mensup üç kardeşten Mecdüddin İbn Esîr el-Cezerî'nin (544-606) *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*'i, erken dönem garîbu'l-hadîs eserlerinden sonra kaleme alındığı için söz konusu edebiyat içinde, "bu edebiyatın ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından" çok kıymetli bir eserdir. Adından da anlaşılacağı üzere *en-Nihâye*, kendinden önceki eserlerde ihmal edilen kısımları tamamlamakta ve onlardaki bazı hataları düzeltmektedir. Bu sebeple *en-Nihâye* üzerine sonraki dönemlerde çeşitli kitaplar telif edilmiştir. Bu tebliğ, *en-Nihâye*'nin kaynakları, özellikleri, metodu ve kendisinden sonraki Hadîs edebiyatına tesirlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

ABSTRACT

In *Hadîth* methodology, there are a great number of books on rare words (*garîb*) in Arabic. But *al-Nihāya fî Garîb al-Hadîth wa al- asar*, the work of Majd ad-Deen Ibn Athîr al-Jazarî (d. 544-606), who grew in Jazîra region known Jazîrat Ibn Umar as one of the three brothers, is very important and valuable work on this subject because it was written later than other famous books in this subject and thoroughly shows the level of this literature attained in the third century of Hegira. As it can be easily understood from its name, *al-Nihāya* completes the points which were ignored in other books on *Garîb* and corrects some mistakes in them. In later periods, therefore, numerous books were written on *al-Nihāya* which represents the level of literature on *garîb* words. This essay, therefore, aims to examine the sources of *al-Nihāya*, its features, methods and affects on other books written later.

GİRİŞ

Hadîs usulünde, "mânası ilk anda anlaşılmayan, izaha ihtiyaç duyulan kapalı kelimeler anlamına gelen" *garîb* kelimeler üzerine Arapça olarak telif edilmiş zengin bir edebiyat mevcuttur. Ancak bunlar içinde, günümüze ulaşmamış olsa da, bu alanda ilk telif edilen eser olarak gösterilen Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö.210-815) *Garîbu'l-Hadîs*'i, bazı müelliflere göre¹ garîbu'l-hadîs konusunda ilk eser olarak değerlendirilen Ebû Ubeyd Kâsım b. el- Sellâm'ın (154/770- 224/838) *Şerhu garîbi'l-hadîs*'i (diğer adıyla *Garîbu'l- Hadîs*), Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî'nin (213/828-276/879) *Garîbu'l-Hadîs*'i,

* Yrd. Doç. Dr.,Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadîs Öğretim Üyesi: i_kutluay@yahoo.com

¹ Kettânî, *er-Risaletü'l-Mustatrafe*, İstanbul: Kahraman yay., 1986, s.154-158.

Cârullah ez-Zemahşerî diye tanınan Mahmud b. Ömer b. Muhammed'in (467-1074-538/1143) *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-eser*'i önemli bir yer tutmaktadır.

Tarihte *Cezîratü İbn Ömer* diye bilinen Cizre'de doğup yetişmiş olan aynı aileye mensup üç kardeşten Mecdüddin İbn Esîr el-Cezerî'nin (544-606) *en-Nihâye fî Garîbi'l- Hadîs ve'l-Eser*'i², yukarıda bahsi geçen eserlerden sonra kaleme alındığı için söz konusu edebiyat içinde, “bu edebiyatın ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından” çok kıymetli bir eserdir. Adından da anlaşılacağı üzere *en-Nihâye*, kendinden önceki eserlerde ihmal edilen kısımları tamamlamakta ve onlardaki bazı hataları düzeltmektedir. Bu sebeple *garîbu'l-hadîs* edebiyatının ulaştığı zirveyi temsil eden *en-Nihâye* üzerine sonraki dönemlerde çeşitli kitaplar telif edilmiştir.

Kettânî'nin de ifade ettiği gibi İbnü'l-Esîr'in sözü edilen çalışması, zamanının en meşhur ve kapsamlı eseridir.³ Nitekim eserinin mukaddimesinde İbnü'l-Esîr, “Ebû Ubeyd el- Herevî (ö. 401/1011) ve Ebu Mûsâ el-İsfahânî'nin (ö.581/1185) *Garîbu'l-Hadîs* adlı kitaplarını incelediğini, ancak onlarda birçok kelime ve hususun eksik olduğunu ve müelliflerinin dikkatinden kaçtığını, bilhassa Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri ile diğer hadîs kitaplarında olan garîb kelimelerin birçoğunun bu iki eserde olmadığını belirtmektedir. Bundan dolayı o, eserini vücuda getirirken bu iki kitap dışında, hadîs musannef ve müdevvenatından ilk, orta ve son zamanlarda telif edilmiş olması itibariyle hadîs kitaplarını dikkate almıştır. Ayrıca İbnü'l-Esîr; Müsnedleri, Cami'leri, Sünenleri, eski ve yeni dönemde garîb üzerine kaleme alınan kitapları ve çeşitli sözlükleri mütalaa etmiştir.

Doğrusu İbnü'l-Esîr, önce Herevî ve İsfahânî'nin kitaplarını cem etmeyi düşünmüş, ancak bu kitaplarda birçok garîb kelimenin olmadığını görmesi üzerine bundan vazgeçmiştir. O, kitabına, önceki eserlerde eksik bırakılan kelimeleri ilave etmek ve söz konusu iki eserde tespit ettiği hataları gidermek maksadıyla tetkikleri sırasında bulduğu garîb kelimeleri *en-Nihâye*'sinde “alfabetik olarak” o kitaplardaki benzerlerinin ve emsalinin yanına ilave etmiştir.

Bu sebeple tebliğimizde, İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin *en-Nihâye fî Garîbu'l-Hadîs* adlı eserini ve bu eserin garîbu'l-hadîs edebiyatı içindeki yerini ve metodunu, kendinden önce telif edilmiş belli başlı eserlerle mukayese ederek inceleyeceğiz. Bunun için önce “garîbu'l-hadîs” terimi ve ilmi ile bu konudaki edebiyat üzerinde kısaca duracağız.

Böylece tarihte büyük âlimlerin yetiştiği Cizre'de doğup büyümüş olan Mecdüddin İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin⁴, hadîs alanında güzide bir yeri haiz *en-Nihâye*'sinin kendinden sonraki eserlere ve şerh edebiyatına ne gibi tesirlerde bulunduğunu ve katkılar sağladığını tespit etmeye çalışacağız.

I- GARİBÜ'L-HADİS'İN TANIMI VE ÖNEMİ

Garîb sözlükte “kendi türü içinde benzeri olmayan”, “uzak olan” anlamlarına gelmektedir. Terim olarak garîb, “yabancı, mânası hemen anlaşılabilen, bazı karinelerle mânası anlaşılabilen” demektir. Garîb kelimesi, hicrî ikinci (m. VIII) yüzyıldan itibaren Kur'an ve Hadîslerdeki garîbleri anlamaya yönelik eserlerde kullanılmaya başlanmıştır.⁵ Bir hadîs ilmi olarak *Garîbü'l-hadîs* ise “hadîs metinlerinde geçen, az kullanıldığı için anlaşılması zor olan

² Nşr: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahîre 1383/1963) geniş bilgi için bk. Hatipoğlu, İbrahim, “en-Nihâye” DİA, XXXIII, 100-101; Kandemir, Yaşar, “en-Nihâye”, DİA, XIII, 376-377.

³ Kettânî, *er-Risaletü'l-Mustatrafe*, s.154-158.

⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Sandıkçı, “İbnü'l-Esîr Kardeşler” *OMÜİFD*, VI, s.61-77; Koçkuzu, Ali Osman, “İbnü'l-Esîr”, DİA, XXI, 28-29.

⁵ Akgül, Yusuf, *Edebi Tür Olarak Garîbu'l-Hadîs* (kaynak-metod ve muhteva analizi), Ankara: AÜSBE, 2006, (Yayımlanmamış doktora tezi) s.16.

veya manâsı kapalı olduğu için açıklanmayı gerektiren, anlamları ancak erbabınca bilinen garîb kelimeleri açıklamayı konu edinen ilim dalı” demektir.⁶ Hadîslerde geçen garîb kelimeleri açıklamakla ilgilenen kimselere de ashâbu garîbi'l-hadîs veya ehlü'l-garîb denmektedir. Garîbü'l-hadîs, usul kitaplarında “metinleri anlamayla ilgili ilimler” arasında zikredilmiştir.

Hadislerdeki garîb kelimeler; uzun düşünme, fikrî araştırma ve zihnî çalışma sonucunda anlaşılabilir. Bu kelimeler, Arapça konuşan toplumların iyi bildiği, diğerlerinin ise yadırgadığı kelimeler olup ilk başta onların manâlarını kavramak zordur.⁷

Garîb kelimelerin hadislerde yer alış sebepleri ise Hz. Peygamber'in her topluluğa kendi lehçeleriyle hitap etmesi, Resûl-i Ekrem'in seferleri ve bunların dil üzerindeki tesirleri, onun *cevâmiulkelîm* olması ve bazı kelimelere özel anlamlar vermesi, bazı kelime ve deyimleri ilk defa kullanması, İslam devletinin sınırlarının giderek genişlemesi... olarak özetlenebilir.⁸

Garîbü'l-hadîs ilminin ortaya çıkma sebeplerine gelince, bunlardan en önemlisi, İslâm coğrafyasının genişlemesine paralel olarak Arap olmayan unsurların İslâm'a girmesi ve Arap dilinde yaşanan bazı değişme ve bozulmalar sonucu, bu kimselerin hadislerde geçen bazı kelimeleri anlamada güçlük çekmeleridir. Başka bir ifadeyle “hadislerin doğru anlaşılması meselesi”, garîbü'l-hadîs çalışmalarının ortaya çıkmasında müessir bir rol oynamıştır. Nitekim Suphi Sâlih, Arap dilindeki yozlaşma, hadislerin birçoklarınınca anlaşılması sonucunda bu ilmin ortaya çıktığına işaret etmiştir.⁹

Hadislerdeki garîb kelimelerin çoğalma sebepleri arasında, ravilerin rivâyetlerindeki farklılıklar bulunmaktadır. Hadis ravilerinin birçoğunun Arap olmaması, fasih Arapça'yı iyi bilmemesi, dil hatalarının yaygın olması, manâ ile rivâyetin caiz görülmesi... garîb kelimelerin artma sebepleri olarak sayılabilir.¹⁰

Hadislerde geçen garîb lafızların anlamlarıyla Arap dilinin mütehasısları, adına ehlü'l-garîb denilen âlimler uğraşmışlardır.¹¹ Nitekim Ahmed b. Hanbel'e rivayet ettiği bir hadisteki kelimenin anlamı sorulduğunda “Ashâb-ı garîb'e sorun; zira ben Hz. Peygamber'in bir sözü hakkında tahmine dayanarak konuşup da hata etmekten hoşlanmam” demiştir.¹²

İbnü'l-Esîr'in ifade ettiği gibi hadis metinleri üzerine yürütülen çalışmalar iki amaca yöneliktir: Birincisi hadis lafızlarının bilinmesi, diğeri bu lafızların anlamlarının anlaşılmasıdır.¹³

Kur'an ve hadislerdeki garîb kelimeleri açıklamayı konu edinen **eserlerin telif sebeplerinden** biri, ilk planda Kur'an ve Hadis ile eski metinleri doğru anlama, diğeri ise Arapça'nın zengin dil hazinesini tespit etme düşüncesidir.¹⁴

⁶ Hâkim, el-Kifâye, s. 88; İbnü's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, 272; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, II, 184; Koçyiğit, *Hadîs İstılahları*, s.115; Uğur Müctebâ, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV Yayınları, 1992, 103; a. mlf. *Hadîs İlimleri Edebiyatı*, Ankara: TDV yayımları, 1996, s. 101-102.

⁷ Kannûcî, Sıddık Hasan Han, (1307/1889) *el-Hıttâ fî Zikri's-Sıhah's-Sitte*, Beyrut: Dâru Kutubi'l- ilmiyye, 1405/1987.

⁸ Geniş bilgi için bk. Palabıyık Abdülkadir, *Garîbü'l-hadîs Nev'inin Doğuşu ve Abdulğafir İsmail'in el-Müfhim li Şerhi Garîb-i Sahîh-i Müslim'i*, İzmir, (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi) 1997.

⁹ Subhi es-Sâlih, *Hadîs İlimleri*, s. 90.

¹⁰ İbn Kuteybe, *Garîbü'l-Hadîs*, (Muhakkıkın mukaddimesi) s. 28.

¹¹ Ed-Dehlevî, Şah Veliyullah, *Hüccetullahi'l- bâliğa*, (ter. Mehmet Erdoğan, İstanbul: İz Yayınları,1994), I, 3.

¹² İbnü's-Salah, *Ulûmu'l-Hadîs*, s.272; Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, II, 185; İbn Kuteybe, *Garîbü'l-Hadîs*, s. 22.

¹³ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 7.

¹⁴ Kandemir, “Garîbü'l-Hadîs”, *DİA*, XII, 376.

Garîbü'l-hadîs ilminin hadîs ilimleri içindeki yeri ve önemine de kısaca değinmek gerekirse hadisle meşgul olan birinin hadisleri doğru anlayabilmesi için garîbü'l-hadîsi derinliğine bilmesi zaruridir. Kur'an'ın *garîb* lafızlarını bilmek gerektiği gibi hadislerdeki garîb lafızları da iyi bilmek gerekmektedir. Bu sebeple İbnü'l-Esîr *en-Nihâye*'nin mukaddime kısmında bu ilmin *farz-ı kifâye* olduğunu vurgulayarak bunun "lafızları bilmek" ve "mânaları bilmek" şeklinde ikiye ayrıldığını, "anlama" bunlarla gerçekleştiği için lafızları bilmenin öncelikli olduğunu belirtmiştir.¹⁵ Ayrıca garîbü'l-hadîs çalışmaları, Arap dilinin korunması ve sözlük bilgilerinin tespit edilmesi faaliyetlerinde sözlük müelliflerine ve dilcilere yardımcı olmuş ve söz konusu çalışmalara önemli katkılar sağlamıştır.¹⁶

Garîbü'l-hadîs alanında ilk eser verenin kim olduğu konusunda farklı görüşler varsa da İbnü'l-Esîr'e göre bu alanda ilk eser, Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (v. 210-825) günümüze ulaşmamış olan *Garîbü'l-hadîs*'idir.¹⁷ Hâkim en-Neysabûrî (v.405/1014) ise bu konuda ilk musannifin Nadr b. Şümeyl (v.213/818) olduğunu kesin olarak ifade eder. Ancak söz konusu eserler küçük çaplı olduğu için bazı müelliflere göre Ebû Ubeyd Kasım b. Selâm'ın (154/770-224/838) eseri bu sahadaki ilk çalışma olarak kabul edilmiştir.¹⁸

Garîbü'l-hadîs konusunda yapılan müstakil çalışmalar, hicrî ikinci asrın sonlarında ve üçüncü asrın başlarında başlamış, nihayet VII. asırda İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye*'siyle zirveye ulaşmıştır. Garîbü'l-hadîse dair kaleme alınan eserler, Garîbü'l-Kur'an'a dair çalışmalarla birlikte ilk sözlük çalışmalarıdır.

II- GARİBÜ'L-HADİS ESERLERİNİN GENEL METODU VE MUHTEVALARI

Hadîslerin anlaşılmasıyla ilgili çabaların mahsülü olan¹⁹ garîbü'l-hadîs eserleri, hadîslerin daha çok kapalılık arz eden yönlerini açıklamaya, müşkil lafızlarını ele alarak onların anlamlarını, dilcilerden de istifade ederek izah etmeye çalışır.²⁰ Bu sebeple, Hacı Halife'nin de (1609–1657) belirttiği gibi, hadîsin anlaşılması konusunda öncelikli kaynak Arap dili kaideleridir.²¹

Garîbü'l-Hadîs eserlerinin muhtevaları, *semantik* (kelimeleri yaşadığı dönemdeki anlamlarını tespit etmeye çalışan ilim) tahliller yapmaları, dizgibilimsel (syntax) bilgilere yer vermeleri; lehçebilim, adbilim ve sesbilim imkânlarından istifade etmeleri, sarf-nahivle ilgili izahlara girişmeleri şeklinde özetlenebilir.

Ancak bu tür eserleri, yalnızca müphem kelimelerin lafzî anlamlarını açıklamaya tahsis edilmiş eserler olarak görmek yanlıştır. Özellikle ilk örnekleri, kelimelerin etimolojik

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 79.

¹⁶ Özpinar, Ömer, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, Ankara: Ankara Okulu yay.2005, s.276.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 9.

¹⁸ Kettânî, s. 154.

¹⁹ Bk. Ahmed Muhammed Şakir (İbn Kesîr), *el-Bâisu'l-Hasîs fî İhtisâri Ulûmi'l-Hadîs*, s. 22.

²⁰ Bk. Canlı, Mustafa, *Hicri İlk Dört Asırda Hadîs Şerhçiliği*, (Basılmamış Doktora tezi), EÜSBE, 1998, s. 81.

²¹ Hacı Halife, Keşfü'z-zünûn, İstanbul 1971, I. 635; Özer, Salih, "Hadîs Metninin Anlaşılmasında Diğer Metinlere Referansların Önemi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), s. 325. Eşarî gibi Ehl-i Sünnet âlimler, dilin tevkîfî/ilahî kökenli olduğunu savunurken (Bk. er-Râzî, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, Tahran ts., I. 453), İbn Cinnî (ö. 392) gibi Mutezili dilciler dilin istilâhî, yani insan ürünü olduğunu savunmuştur. (Bk. İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Muhammed, *el-Hasâis*, Beyrut 1952, I. 10) Birinci yaklaşımda dilin ilahîliği dolayısıyla anlamın kelimedede bulunduğu, örneğin nahivdeki âmil teorisi çerçevesinde cümlelerin bir ögesinin cümlelerin anlamını belirlediği anlayışı varken (Bk. Şerif, M. M., *İslam Düşünce Tarihi*, III. 238) Kûfe ekolünde, dil uyuşum ürünü kabul edilse de sözcüklerin kullanıcıya/konuşmacıya bağlı olarak anlam kazandığı kabulü dolayısıyla (Bk. el-Âmidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hasen, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut 1404, I. 35) anlamın doğrudan değil, daha çok kullanım çerçevesinde ortaya çıktığının savunulduğu söylenebilir. (Bk. Goldziher, Ignaz, *Klasik Arap Literatürü*, Ankara 1973, s. 74)

yapısından ve günlük kullanımından kaynaklanan anlam çerçevesini vermekle birlikte haberin içerdiği fikhî sonuçlara da temas etmektedirler.²²

Garîbu'l-hadîs eserlerinin metot bakımından müşterek yönleri; ihtilaflı meseleleri ihtiva eden hadîsleri açıklama, *garîb* lafızların sözlük anlamlarını, sarf ve nahivdeki yerlerini belirtme, kelimenin aslı Arapça değilse bunu ortaya koyma, kelimelerin kullanıldığı bölgelere işaret etme, hadîste benzetme varsa edebî açıdan bunu açıklama, *garîb* kelime yanlış anlaşılmaya müsaitse bunu izah etme, kelimelerin bilinen ve yaygın anlamlarının dışında onlara başka anlamlar yüklenmişse bunu açıklama, bir varlığın birçok isminin olmasından kaynaklanan eş anlamlı kelime grubunun birlikte zikretme, kelimelerin anlamlarının değişmesine sebep olan rivayet farklılıkları varsa bunlara işaret etme; darb-ı meseller, âyet, hadîs ve şiirle *istişhad* etme; Araplar arasındaki lehçe, ağız ve şive farklılıklarını dile getirme, lafızlardaki hareke ve harf değişiklikleri üzerinde durma, garip lafızların sarf ve nahiv yönüyle tahlillerini yapma şeklinde sıralanabilir.

Bahsi geçen hususlarda Ebû Ubeyd, İbn Kuteybe ve Zemahşerî'nin garîbu'l-hadîse dair kitapları metot itibarıyla müşterektir.²³ İbnü'l- Esîr de aynı metodu benimsemiştir. Söz konusu üç eser, taktî ve ihtisara yer vermeleri, lafız itibarıyla orijinal hadîsi tespit etmeye çalışmaları ve adı geçen eserlerin müelliflerinin kendilerinden önce yaşamış ve çağdaşları olan âlimlerden ve eserlerinden yararlanmaları yönüyle de benzerlik arz etmektedir.

Bununla birlikte söz konusu eserlerin müellifleri içinde İbn Kuteybe, eserini konulara göre yazmış ve konuyla ilgili hadîsleri seçmiştir. O, Ebû Ubeyde'nin bazı görüşlerini benimsemekle beraber katılmadığı noktaları da dile getirmiştir. Diğerlerinden ayrı olarak İbn Kuteybe, görüşleri değerlendirirken bunların Arap diline ve Sünnete uygun olmasına çok önem vermiştir.

Bu eserler muhteva bakımından dolaylı anlatım ifade eden lafızları izah ederler.

a) Mesela mecaz ifade eden garîb kelimelere örnek olarak “yemîn”, “meşîet-i ilâhî” diye açıklanmıştır.²⁴

b) Kinayeye örnek: “Elbiseyi hafiflet” ifadesinin “borcu azalt” anlamına geldiği belirtilmiştir.²⁵

c) İstiare/teşbih ifade eden kelimeler tespit edilerek bunların ne anlama geldiği üzerinde durulmuştur. Mesela “Hacerü'l-esved'in Allah'ın yeryüzündeki eli olduğu”na dair rivâyette²⁶ geçen “yemînullah” lafzının zahiri anlamının dışında ve dilde kullanıldığından başka bir anlamda kullanıldığı vurgulanmıştır. Bu tür teşbihlerde anlatımı kolaylaştırmak için insanların bildiği ve geleneklerinde olan bir öğeden yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun için Allah Teâlâ, yeryüzündeki meliklere benzetilerek onların tebaasından beyat aldıkları gibi Allah'ın da kullarından misak ve beyat aldığına gönderme yapılmıştır.²⁷

²² Özafşar, Mehmet Emin, Hadîsi Yendien Düşünmek, Ankara: Ankara Okulu yay., 2000, s. 249.

²³ Daha geniş bilgi için bk. Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbu'l-Hadîs*, s.135-137.

²⁴ Zemahşerî, II, 9.

²⁵ İbn Kuteybe, I, 344.

²⁶ Heysemî, *Mecmaü'z-zevâid*, III, 242; Deylemî, *el-Firdevs*, II, 159. Hadîs No: 2807; Muttakî Hindî, *Kenz*, XII, 215, (Hadîs No: 34329, 34330); s. 217, (no: 34744); Suyûti, *Câmius-sağîr*, I, 151; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 348- 349. İbn Kuteybe “yeminullah” ifadesinin bir benzetme olduğunu söyler (Bk. İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifü'l-hadîs*, s. 284). Elbânî ise bu hadîsin sahih olmadığını belirtir (Elbânî, *Silsiletü ehâdis'd-daîfe*, I, 257, geniş bilgi için bk. Kutluay, İbrahim, *Takdîs ve Tafdîl Meseleleri*, (MÜSBE, Yayınlanmamış doktora tezi, 2003).

²⁷ Kutluay, İbrahim, *Mukaddes Zaman ve Mekânlar*, (İstanbul: Rağbet yay. 2005), s. 120.

III- EN-NİHÂYE’NİN ÖZELLİKLERİ, METODU VE ÖNEMİ

Yukarıda da kısmen değindiğimiz gibi, İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*’ye yazdığı mukaddimede, Herevî (v. 401/1010) ve İsfehânî’nin (v.581/1185) garîbu’l-hadîse dair kitaplarını ikmal etmeyi ve onlardan daha kapsamlı bir eser vücuda getirmeye hedeflemiş, adından da anlaşıldığı gibi eserine *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs* ismini vererek iddiasını ortaya koymuştur.²⁸ İbnü’l-Esîr, esas aldığı kitapların metodunu devam ettirmiştir.

Bu bağlamda İbnü’l-Esîr,

- Modern alfabetik sıralama metoduna yakın bir sistem geliştirmiştir. Bu sebeple bazı muhaddislerin medhine mazhar olmuştur.
- Garîb lafız ihtiva eden hadisin ilk ravisine yer vermekle iktifa etmiştir.
- Garîb lafızla ilgili bir âyet varsa öncelikle onu zikretmiş, başka bir deyişle âyetle istişhad etmiştir,²⁹ ardından hadisi delil olarak göstermiştir.
- Sahabe ve tabiûn sözlerini yeri geldikçe şahit olarak zikretmiştir.³⁰
- Şairlerin şiirlerinden yararlanmayı ihmal etmemiştir.³¹ O, Hassan b. Sâbit³², Nâbiğa³³, Ferezdak³⁴, Lebîd³⁵, Ka’b b. Mürre³⁶, A’şa³⁷ ve diğerlerinin şiirlerine, *istişhad* için yer verir.
- “العرب يقول/ Arap şöyle der” diyerek halkın ilgili lafız hangi anlamda ve bağlamda kullandığına dikkat çekmiştir.
- Kelimenin öncelikle iştikakını belirtmiştir.
- Garîb kelimedden türetilen diğer kelimeleri ve bunların kullanımlarını da vermiştir.³⁸
- Sözlü açıklamalarla yetinmeyip ilmî birikimini de eserine yansıtmıştır.
- Ele aldığı kelimenin bulunduğu rivayetle ilgili meseleyi kısaca izah etmiştir. Mesela *seyyib* kelimesini açıklarken:

“..الثيب من ليس بيكر يقع علي الذكر و الانثي رجل ثيب وامرأة ثيبة وقد يطلق علي المرأة البالغة وان

كانت بكرًا مجازًا واتساعًا والجمع بين الجلد والرجم منسوخ...”

Seyyib, bîkr/bâkire olmayana denir. Bu lafız hem erkek hem de bayan için kullanılır; bazen bakire bile olsa mecâzen kadın için de kullanılır. Erkek için رجل ثيب “bâkir erkek”, bayan için امرأة ثيبة “bâkire bayan” denir. Yüz değnek vurma ile recmin bir arada uygulanması ise mensuhtur.³⁹

• İbnü’l-Esîr, bazı fikhî ihtilaflara dair kendi görüşünü açıklayarak fukahannın kanaatlerini tartışmıştır. Mesela *sibâ* kelimesi ile ilgili olarak, bunun arslan, kurt, kaplan ve diğerlerinden olacağını ifade eder. İbnü’l-Esîr’in kaydettiğine göre “İmam Mâlik yırtıcı

²⁸ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, (Mukadime) I, 87.

²⁹ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 15, bk. ابر md.

³⁰ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 13-14. Bk. ابل md.

³¹ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 16.

³² İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, علماء md. I, 133.

³³ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, مذهب md. V, 178.

³⁴ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, اقاربه md. II, 45.

³⁵ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, يشغب md. III, 89; IV, 359.

³⁶ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, ذبحاء md. III, 154.

³⁷ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, بصيرا md. V, 61.

³⁸ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 372-373, mesela حرم lafzını açıklarken bu kelimden müştak kelimeleri zikreder.

³⁹ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 231.

pençeleriyle avlanan hayvanların derilerinin üzerinde, deri tabaklansa bile, namaz kılmayı mekruh görmüştür. İmam Mâlik, bu tür derilerin satılmasını da caiz görmez. Nitekim İbnü'l-Esîr bu konudaki hadisleri bazı âlimlerin delil olarak kullandığını, onların tabaklamanın eti yenmeyen hayvanların derileri üzerinde bir etkisinin olmadığı kanaatini taşıdıklarını belirtmiştir. Diğer bir grup âlim ise yasaklamanın tabaklamadan önceye yönelik olduğu görüşündedir. Onlara göre deri, tabaklandığında temiz hâle gelir. İmam Şafîî'nin görüşü ise tabaklamanın ancak eti yenen hayvanların derilerini şer'an temiz yapacağı; ancak bundan köpek, domuz ve bunların yavrularının istisna olduğu şeklindedir.⁴⁰

- İbnü'l-Esîr, birbirine zıt gibi görünen hadisler arasındaki çelişkiyi de gidermeye çalışmıştır. Mesela Ömer'den (r.a.) aktarılan Ramazan ayında gece namazı ile ilgili bir rivayette “Bu ne güzel bid'attir” denilmektedir. İbnü'l-Esîr, bid'atin, “bid'at-i hüdüâ” ve “bid'at-i dalâl” şeklinde ikiye ayrıldığını, Ramazanda gece namazı kılmanın Allah ve Resûlünün emrettiklerinin dışında⁴¹ olduğunu ifade etmiştir.

- İbnü'l-Esîr, gramer tartışmalarına geniş yer vermiş, zaman zaman nahivcilere muhalif kanaatlerini beyan etmiştir.⁴²

- O, kendilerinden yararlandığı eserlerde ihmal edilen garîb kelimeleri de açıklamıştır. Mesela قدس ve فضل kelimeleri, Zemahşerî'nin *el-Fâik*'inde yer almaz. Bundan başka İbnü'l-Esîr, zaman zaman söz konusu eserlerde yer alıp da kısa açıklamalarla yetinilen kelimeleri daha geniş olarak açıklar.⁴³

- İbnü'l-Esîr, yabancı dillerden geçen, Arapçalaşmış kelimelere de işaret etmiştir. Mesela جهنم kelimesi ile ilgili tartışmaları zikrederek onun ateş anlamında yabancı bir kelime olduğunu, bunun Arapçalaştığını söyleyenlerin de bulunduğunu kaydederek bu kelimenin İbranice'de karşılığının كهنم olduğunu belirtmiştir.⁴⁴

- Herevî, “Hacer-i esved'in yeryüzünde Allah'ın sağ eli olduğu”na dair rivayeti “Bu bir temsildir; bunun esası şudur: Tebaasından insanların melikin elini öptüğü gibi müminler de Hacer-i esved'i öpmek suretiyle aynı eylemi temsilen gerçekleştirmektedirler” yorumunda bulunur. İbnü'l-Esîr bunu he rumuzuyla Herevî'den alıp nakletmiştir.

IV- EN-NİHÂYE'NİN KAYNAKLARI

A- Genel kaynakları,

İbnü'l-Esîr'in genel kaynakları arasında muhaddisler, dilciler, fakihler, şairler, fasîh bedevîler, ehl-i hibre (uzmanlar), devrinin âlimleri ve belağât âlimleri sayılabilir. İbnü'l-Esîr, tabii olarak sarf ve nahiv konularında dilcilerden de (Sibeveyh, Asmâî, Ahfeş, Ebû Zeyd, el-Ezherî, Câhız, Ebû Ubeyd, Ebulfeth el-Hemedânî, İbnülarabî, Kelbî vb.) istifade etmiştir.

B-Yazılı kaynakları

İbnü'l-Esîr, garîbu'l-hadîse dair kaleme alınmış en kapsamlı eserlerden olan Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin *Kitâbu'l-ğarîbeyn*'ini esas almış,⁴⁵ ayrıca Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin eserini tamamlamak için yazılan Ebû Mûsa el-Medîni'ye ait *Mecmû'u'l- muğîs fi garîbeyni'l-Kur'an ve'l-hadîs* adlı eserden de yararlanmıştır.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 337.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye* I, 106.

⁴² İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye* I, 310; V, 118.

⁴³ Zemahşerî فطر lafzına kısaca temas etmiştir (bk. el-Fâik, III, 127).

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I,373.

⁴⁵ Hatipoğlu, İbrahim, “en-Nihâye” DİA, XXXIII, 100-101.

Nitekim o, el-Herevî'nin *Kitâbu'l-ğarîbeyn*'inden aldığı hadîsler için “ه /he”,⁴⁶ Ebû Mûsâ el-Medîni'nin eserinden (*Mecmû'u'l- muğîs fî garîbeyni'l-Kur'an ve'l-hadîs*) aldıkları için ise “س /sin” rumuzunu kullanmış,⁴⁷ kendi ilaveleri için herhangi bir işaret koymamıştır.⁴⁸ Ancak kitabın nâşirlerinden Tâhir Ahmed Zâvî ile Mahmûd Muhammed et-Tanâhî müellifin ilavelerinin başına yıldız (*) işareti koymuştur.⁴⁹

Bunlardan başka İbnü'-Esîr, Hattâbî'nin *Garîbu'l-hadîs*'inden ve daha sık Zemahşerî'nin *el-Fâik fî ğarîbi'l-hadîs*'inden iktibaslarda bulunmuştur.

D- En-Nihâye'den İstifade Eden Müellifler

En-Nihâye Arap dili açısından önemli bir kaynaktır. Öyle ki,

- İbn Manzûr, *Lisâniul Arab*'ında,
- Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-lügat*'ında ve Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*'ında,
- Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr*'inde,
- Mürtaza ez-Zebîdî, *Tâciü'l-arûs*'unda *en-Nihâye*'den yararlanmıştır.

V- GARÎBU'L-HADİS EDEBİYATININ DİĞER DİNÎ İLİMLERE TESİRLERİ

A- Garîbu'l-Hadîs Musennafatın Dinî İlimlere Tesirleri

Genel olarak garîbu'l-hadîse dair musennafat, kendisinden sonra yazılmış olan eserlerin müelliflerine ya kaynaklık etmiş ya da metot ve muhteva bakımından tesir etmiştir. Zira bu edebî türün ürünleri, “ansiklopedik sözlük niteliği” taşımaktaydı. Bu sebeple garîbu'l-hadîs birçok ilme, dolaylı da olsa, kaynaklık etmiştir. Ayrıca garîbu'l-hadîs eserlerinin Arap dili ve edebiyatına tesir ve katkıları söz konusudur. Çünkü garîbu'l-hadîs müellifleri eserlerinde garîb kelimeleri incelerken dille, bilhassa sarf ve nahivle alakalı açıklamalarda bulunmuşlardır. Bu açıklamaları ise sarf ve nahiv âlimlerin ya bizzat kendilerinden ya da dil âlimlerinin eserlerinden istifade ederek yapmışlardır.

Garîbu'l-hadîs kitaplarında ele alınan garîb lafızların, garîb lafzın lugavî/sarfî bilgisi yönüyle ve garîb lafızlardan anlaşılan manânın/yorumun aktarılması şeklinde iki biçimde

⁴⁶ ين (ه) فيه الإيمان بمان والحكمة بمانية إنما قال ذلك لأن الإيمان بدأ من مكة وهي من تمامة وتمامة من أرض اليمن ولهذا يقال الكعبة البمانية وقيل إنه قال هذا القول وهو بتبوك ومكة والمدينة يومئذ بينه وبين اليمن فإشار إلى ناحية اليمن وهو يريد مكة والمدينة وقيل أراد بهذا القول الأنصار لأهم بمانون وهم نصروا الإيمان والمؤمنين وأوهم فنسب الإيمان إليهم وفيه الحجر الأسود يمين الله في الأرض هذا الكلام تمثيل وتخييل وأصله أن الملك إذا صافح رجلا قبل الرجل يده فكأن الحجر الأسود الله بجزلة اليمن

⁴⁷ (س) ومنه الحديث الآخر وكلتا يديه يمين أي أن يديه تبارك وتعالى بصفة الكمال نقص في واحدة منها لأن الشمال تنقص عن اليمين وكل ما جاء في القرآن والحديث من إضافة اليد والأيدي واليمين وغير ذلك من أسماء الجوارح إلى الله تعالى فإنما هو على سبيل المجاز والاستعارة والله متزه عن التشبيه والتجسيم (س) وفي حديث صاحب القرآن يعطى الملك يمينه والخلد بشماله أي يجعلان في ملكته فاستعار اليمين والشمال لأن الأخذ والقبض بهما

⁴⁸ ختل: *فيه من أشرط الساعة أن تعطل السيوف من الجهاد وأن تختل الدنيا بالين أي تطلب الدنيا بعمل الآخرة يقال ختله يخله إذا خدعه وراوغه وختل الذئب الصيد إذا تخفى له (س) ومنه حديث الحسن في طلاب العلم وصنف تعلموه للاستطالة وختل أي الخداع

⁴⁹ خذب ه في صفة عمر خدبق من الرجال كأنه راعي غنم الخدب بكسر الخاء وفتح الدال وتشديد الباء - العظيم الجافي (س) ومنه حديث حميد بن ثور في شعره

*ويبين نسعيه خديبا مليدا

يريد سنام بعيره أو جنبه أي إنه ضخم غليظ

*ومنه حديث أم عبدالله بن الحارث بن نوفل لأنكحن ببه جارية خدبه

değerlendirildiği söylenebilir. Nitekim garîbu'l-hadîse dair eser kaleme alan müellifler, garîb kelimelerin anlamlarını açıklarken aynı zamanda yeri geldikçe hadis metinlerini çeşitli yönleriyle izah ederek bir bakıma “hadis şerhi” yapmışlardır. Bu şerhlerde genel olarak Kur'an-ı Kerim'den âyetlere ve metni açıklayıcı mahiyette olan başka hadis metinlerine yer verilmiştir.⁵⁰

Garîbu'l-hadîs edebiyatının diğer bir tesiri *şerh edebiyatı* üzerinedir.⁵¹ Hatta garîbu'l-hadîs eserlerini, şerh edebiyatının oluşumunda “ilk örnek ve nüveler” veya “özel şerhler” olarak değerlendirmek mümkündür.⁵² Bu sebeple şârihler garîbu'l-hadis eserlerinden istifade etmeyi ihmal etmemişlerdir. Mesela Nadr b. Şümeyl (v.203/818), el-Ferrâ (v. 207/838), Mamer b. Müsennâ (v. 210/825) ve Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (v. 224/834) Buhârî'nin *Sahîh*'inde garîb kelimelerin açıklarken başvurduğu kaynaklar arasındadır. O, bahsi geçen âlimlerin açıklamalarına yer vermiş,⁵³ ancak İbn Hacer bunu isabetli bulurken⁵⁴ şârih Kirmânî kitabın hacmini artırdığı⁵⁵ ve kitabın konusu olmadığını ileri sürerek Buhârî'yi eleştirmiştir.⁵⁶

Garîbu'l-hadîs müellifleri, eserlerinde kaydettiği rivayetlerden anlaşılması muhtemel anlamları da açıklamışlardır. Mesela Zemahşerî, bilhassa garîb lafzın yer aldığı metindeki muhtemel anlam yönlerine/vecihlerine işaret etmiş ve bu yorumu benimseyen kimselerin isimlerini de belirtmeyi ihmal etmemiştir.⁵⁷

Garîbu'l-hadîs eserlerinde ele alınan bir hadisin değişik veçhelerine yer verildiğini, fıkha dair hükümlerin zikredildiğini, hadislerin izahı yapılırken Hz. Peygamber'in sözlerindeki kastının ne olduğu üzerinde durulduğunu görmekteyiz.

Ayrıca garîbu'l-hadîs müellifleri, eserlerinde sarf ve nahivle alakalı bilgilere yer vermişler, hatta bazen sarf ve nahivle ilgili ekollerin (Basra, Kufe, Hicaz ve Irak ekolü gibi) görüşlerini aktarmışlar, bu konudaki görüşlerde bir tercihte bulunmuşlardır. Bunlardan bazıları Basra mektebinin, bazıları da Hicaz mektebinin görüşlerini benimsediklerini açıklayarak sarf ve nahve dair tartışmaları aktarmışlar,⁵⁸ daha önemlisi ashâbu'l-garîb, muhaddislerin rivayetlerindeki sarfla ilgili yaptıkları kelime hatalarını tashih etmişlerdir.

Ashab-ı garîbin aynı zamanda sarf ve nahiv âlimi oldukları düşünülürse eserlerinde garîb kelimelerin izahını yaparlarken sarf ve nahve dair malumatı aktarmaları gayet tabiidir. Ashab-ı garîbin umumiyetle dil âlimi olmaları, garîb olarak değerlendirilen kelimeleri izah etme konusunda kendilerine yetkinlik kazandırmış ve yukarıda belirttiğimiz gibi garîbu'l-hadîs çalışmaları daha sonra kaleme alınan sözlüklere tesir etmiştir.⁵⁹

Aslına bakılırsa bu eserler, muhtevası itibariyle Arap dil ve edebiyatının “ilk sözlükler”i olarak da değerlendirilebilir. Nitekim garîbu'l-hadîs kitaplarında kelimeler çeşitli yönlerden açıklanmaktadır. Bu açıklamalarda, her ne kadar kelimeler rivayet malzemeleri çerçevesinde incelse de, söz konusu garîb kelimelerin yapılarına dair bilgiler verilmektedir. Mesela İbn Kuteybe, Hattâbî, Zemahşerî ve İbnü'l-Esîr gibi müellifler, garîb lafzın diğer rivayetlerde

⁵⁰ Öte yandan şârihler de şerh ettiği hadîs kitabında yer alan rivayetlerdeki garîb kelimeleri tafsilatlı olarak açıklamışlardır. Bundan hareketle şerh kitaplarının aynı zamanda muhtevaları itibariyle müstakil olmasa da Garîbu'l-Hadîs eseri olduğu söylenebilir.

⁵¹ Şerh edebiyatı için bakınız: Canlı, Mustafa, *Hicrî İlk Dört Asırda Hadîs Şerhciliği*, (yayımlanmamış doktora tezi) Kayseri, EÜSBE, 1998, s. 1-20; Yıldırım, Enbiya, *Geleneksel Hadîs Yorumculuğu*, İstanbul: Rağbet yay., 2001, s. 13-29.

⁵² Yardım, Ali, *Hadîs I-II*, İstanbul: Damla yay.,1997, II, 119.

⁵³ Geniş bilgi için bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 127-163.

⁵⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, VI, 366

⁵⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, VI, 366.

⁵⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, I, 243.

⁵⁷ Geniş bilgi için bk. Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbu'l-Hadîs*, 224.

⁵⁸ Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbu'l-Hadîs*, 224.

⁵⁹ Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbu'l-Hadîs*, s. 23.

geçtiği isim, fiil ve farklı biçimlerine de işaret etmişlerdir. Başka bir deyişle garîbü'l-hadîs eserleri, hadis metinlerinde aynı kökten türemiş farklı anlamlara gelen kelimeleri bir arada vermektedir.⁶⁰

Keza şiirin garîbu'l-hadîs edebiyatında edebî bir malzeme olarak kullanılması, bilhassa ashâbu'l-garîbin hadis metinlerindeki garîb lafızları izah ederken şiire *istişhad* için yer vermeleri, yeri geldikçe şiirde geçen kelimelerin şerhini yapmaları ve şiirde ne kastedildiğini izah etmeleri gibi sebeplerle garîbu'l-hadîs edebiyatının şiir şerh edebiyatına da tesir ettiği ve katkılar sağladığı belirtilmelidir.

Bunlardan başka garîbu'l-hadîs eserleri, âyetlerin iniş sebebini açıklayan rivayetlere yer verdiklerinden *eshâb-ı nuzûl*'a dair kitaplara kaynaklık etmişlerdir.

Ayrıca garîbu'l-hadîs eserlerinin, sonraki dönemlerde yazılan tefsîr kitaplarına “rivayet edilen malzeme yönüyle” kaynaklık ettiği söylenebilir. Şöyle ki Kur'an'ın lugavî ve garîb kelimelerinin tefsiri de Hadisin bir kısmını oluşturmaktadır. Çünkü Kur'an'ın ilk müfessiri Hz. Peygamber'dir. O'nun Kur'an'ın açıklamalarına dair sözleri hadisten başka bir şey değildir. Dolayısıyla Kur'an'ın garîbinin tefsirinde yer alan açıklamalar aynı şekilde hadislerin garîbinin izahatında da yer almaktadır.⁶¹

Garîbu'l-hadîs edebiyatı, fikhî hükümlerin istinbatı açısından da önemlidir; zira fikhî hükümler, hadislerde geçen kelimelerle yakından alakalıdır. Nitekim bu eserlerde kelimelerin lugavî anlamlarından hareketle hüküm istinbatında bulunulduğuna dair örnekler yer almaktadır.

Garîbu'l-hadîs eserleri, sıklıkla fikhî meselelere ve özellikle fikhî ihtilaflara yol açan garîb lafızlara değinmişlerdir. Rivâyetlerdeki kelimelerin farklı bakış açılarıyla değerlendirilmesi veya aynı konuda farklı rivayetlerin bulunuşu, fikhî ihtilafların sebepler arasında bulunmaktadır. Garîbu'l-hadîs eserlerinde fikhî konulara dair birçok malzemenin yer alması ve bunların ilgili eserlerde değerlendirilmesi, bize garîbu'l-hadîs kitaplarının sonraki dönemlerde kaleme alınan çalışmalara belli ölçüde tesir ettiğini söyleme imkânı vermektedir.

Son olarak, garîbu'l-hadîs edebiyatı, zamanın çeşitli halk inanışlarını, insanların yaşayış tarzlarını ve geçmiş devirlerin diğer bazı önemli hususiyetlerini, muhtelif kavim ve kabilelerin farklı âdet ve geleneklerini de yansıtmaktadır. Bu sebeple, garîbu'l-hadîs'e ait malzemeler Arap filolojisi, etnolojisi ve folklorünün yanı sıra diğer disiplinler için de bir kaynak niteliğindedir. Bunların yanısıra garîbu'l-hadîs edebiyatının, tasnif devri edebî türlerine tesiri de bir vakıadır.⁶²

B- En-Nihâye'nin Sözlüklere ve Şerh Edebiyatı Üzerine Tesirleri

İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye*'si daha sonraki dönemde yazılan sözlüklere örnek olmuş ve kaynak teşkil etmiştir. Nitekim Arapça sözlüklerin hacimce ve kapsam bakımında büyüklerinden ve ansiklopedik bir sözlük olan İbn Manzûr'un *Lisânu'l-Arab*'ını buna örnek olarak kaydedebiliriz. Zira İbn Manzûr, bu eserini yazarken İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs*'ini temel kaynak olarak kullanmak suretiyle tasnif ve hacim bakımından mükemmel bir sözlük yapmak istediğini, Kur'an ve Sünnetin dili olan Arapça'yı korumak için bu eseri kaleme aldığını ifade etmiştir.⁶³

⁶⁰ Mesela “حصي” kelimesi fiil halinde *zabt etmek* anlamına gelirken bir diğer rivayette “حصاة” kelimesi isim halinde *tas* anlamına geldiğini farklı rivayetlerde bildirmektedir (Zemahşerî, I, 264–265).

⁶¹ Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbu'l-Hadîs*, s. 242.

⁶² Geniş bilgi için bk. Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Arastırmalar*, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956, s.124-127.

⁶³ Bkz. İbn Manzûr, *Lisanu'l-'Arab*, Ahmed Fâris es-Sidyâk'ın mukaddimesi, I, 5-6 ; Kılıç, Hulusi, *Lisanu'l-'Arab* mad., DİA. İstanbul, 1994, XXVII, 195.

Ayrıca İbn Manzûr kitabının birçok yerinde, kelimeleri açıklarken diğer garîbu'l-hadîs müelliflerine atıfta bulunmuştur. Buna dair bir örneği *غرر* maddesinde görmek mümkündür. Mesela o, Hz. Ömer'e ait şu rivayeti kaydeder. *ولا تطرقوا النساء ولا تغتروهن* yani “*Kadınları ne (kibirlenerek) ihmal edin ne de (hiddetlenerek) döviün*” anlamındaki rivayette geçen *غيرا* lafzının Herevî tarafından *ayn* harfiyle *عير* şeklinde okunduğunu nakletmiştir. İbn Manzûr, bu şekilde okumanın *tashif* olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu, diğer yandan İbnu'l-Esîr'in dediği gibi Ezherî, Cevherî, Hattâbî⁶⁴ ve Zemahşerî'nin⁶⁵ ise bu lafzı *ayn* harfiyle zikrettiklerini ve kitaplarında böyle açıkladıklarını aktarmaktadır.⁶⁶ Örnekten de anlaşılacağı üzere Hattâbî, Zemahşerî ve ardından İbnu'l-Esîr'in kaydettiği izahat İbn Manzûr tarafından aynen nakledilmektedir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁶⁷

Yukarıda da temas ettiğimiz gibi, *en-Nihâye*, şerh edebiyatı üzerine tesir etmiştir. Mesela “*İman Yemenlidir, hikmet de Yemenlidir*”⁶⁸ rivayeti ile ilgili olarak İbnu'l-Esîr, Herevî'den iktibasta bulunur. Buna göre “Yemen” maddesinin devamında, Ensâr Yemen asıllı olduğu için bununla gerçekten Yemen kastedilmiş olabileceği gibi bununla iman Mekke'de başladığı, Mekke de Tihâme'den bir parça olduğu, Tihâme'nin ise Yemen topraklarından olduğu için Resûlullah'ın (s.a.v.) böyle buyurduğu, bu sebeple Kâbe-i yemeniyye tabiri kullanıldığı şeklindeki yorumlar kaydedilir. Diğer bir yorumda ise Hz. Peygamber bunu Tebük'te iken söylemiştir. Hz. Peygamber'in bu sözü söylediği yer itibarıyla Mekke ve Medine, Tebük'le Yemen arasında kalmaktaydı.⁶⁹ Aynî *Umdetü'l-kârî*'de⁷⁰ aynı yorumu iktibas etmiş ve İbn Hacer *Fethü'l-Bârî*'de⁷¹ benzer bir yorumda bulunmuştur.

C- En-Nihâye Üzerine Yazılan Eserler

En-Nihâye, garîbu'l-hadîs sahasında önemli bir eser olduğundan onun üzerine müteakip dönemlerde çeşitli kitaplar telif edilmiş olup⁷² bunlardan bilinenleri şöyle sıralayabiliriz:

1- *Mecmau'l-garâib ve menbau'r-reğâib fî zevâidi'n-Nihâye l'ibni'l-Esîr*: Muhammed b. Muhammed el-Kaşgârî (ö.799/1396).⁷³

2- *Zeylü'n-Nihâye fî garîbi'n-Nihâye*: Safiyyüddîn Mahmud b. Ebî Bekr el-Urmevî (723/1323)

3- *el-Kifâye fî nazmi'n-Nihâye*: İmadüddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Muhammed b. Bedris el-Bâ'î (786/1384).⁷⁴

4- *Ed-Dürri'n-nesîr telhîsu Nihâyet'ibni Esîr*: Celâleddîn es-Suyûtî (911/1505). Ebü'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyuti, 911/1505; *Nihâye*'nin telhisi olup basılmıştır.⁷⁵

5- *et-Tezyîl ve't-teznîb alâ Nihâyeti'l-garîb*: es-Suyûtî. *en-Nihâye*'ye ziyadeleri ihtiva eden bu eser günümüze ulaşmıştır.⁷⁶

⁶⁴ Hattâbî, *Garîbu'l-Hadîs*, Câmiatu Ummu'l-Kura, (I-III), Mekke, 1402, II, 52.

⁶⁵ Zemahşerî, *el-Fâik*, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan, ts, II, 412.

⁶⁶ İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 321; İbnu'l-Cevzî, *Garîbu'l-Hadîs*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, II, 79.

⁶⁷ İbn Manzûr *Lisanu'l-Arab*'da, İbnu'l-Esîr'in *en-Nihâye*'si üzerine çok sayıda atıfta bulunmuştur. Bk. İbn Manzûr, I, 27, 28, 30, 34, 37, 44, 45, 50, 57, 59, 64, 72, 74, 79, 84, 86, 96, 97, 99, 102, 103, 117, 129, 131, 142, 145, 153, 156, 160, v.d. Akgül, s. 216.

⁶⁸ Buhârî, “Menâkıb”, I, “Megâzî”, 74, “Bed'ü'l-halk”, 14; Müslim, “İman”, 84; Tirmizî, “Menâkıb”, 71).

⁶⁹ İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, V, 299, ٣٠٠ md.

⁷⁰ Aynî, XVI, 72.

⁷¹ Yemen ismi zikredildi; zira o Kâbe'nin sağ tarafına düşmektedir. Şam da Kâbe'nin sol tarafına gelir. (İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, VI, 608. Geniş bilgi için bk. Kutluay, *Takdis ve Ta'fîl Meseleleri*, s. 185.

⁷² Sandıkçı, “İbnu'l-Esîr Kardeşler” Samsun: *OMÜİFD*, VI, s.67.

⁷³ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 140.

⁷⁴ Berlin, 1659 (bk. *GAL*, I, 439)

⁷⁵ Beyrut'ta basılmıştır. (İ'tina bih Muhammed Nizar Temim, Heysem Nizar Temim, Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, [t.y.]).

6- Kutbuddîn Îsâ b. Muhammed es-Safevî (955/1548) *en-Nihâye*'nin bir ihtisarını yapmıştır.⁷⁷

7- Ali b. Hüsâmeddîn el-Muttekî el-Hindî (975/157) *en-Nihâye*'yi ihtisar etmiştir.⁷⁸

SONUÇ

Doğu dünyasında özellikle Arap dilcilerin, özelde *ehl-i garîbin* dilbilgisi, sesbilim, sözlük bilim ve metin açıklamaları konularında derin araştırmalara giriştikleri, yedinci yüzyıldan önce köklü bir dilbilgisi geleneğinin oluştuğu görülmektedir.

VII. yüzyılda garîb hadîsler üzerine telif edilen eserler içinde Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye*'si ihtiva ettiği garîb lafızların çokluğu, kelimelerin kısa ve özlü bir şekilde açıklanması gibi özellikleriyle kendinden önce telif edilen garîbu'l-hadîs kitaplarının en mükemmelidir. O, kendinden önce telif edilen garîbü'l-hadîs'e dair eserlerden daha kapsamlı bir eser vücuda getirmeye hedeflemiş, adından da anlaşıldığı gibi eserine *en-Nihâye* ismin vererek iddiasını ortaya koymuştur.

En-Nihâye'de, hadîslerin "kısa şerh" niteliğinde mevcut olan *lugavî* izahlarının yanı sıra fikhî ve manâya yönelik meselelerin tahlil, tenkit ve tahkik yapılmış ve yer yer bu konuda münakaşalara girilmiştir. Bu sebeple gerek *en-Nihâye* gerekse genel olarak garîbü'l-hadîs kitapları şerh edebiyatına da önemli katkılar sağlamıştır. Nitekim büyük rağbet gören bu eser üzerinde daha sonraki yüzyıllarda çoğu ihtisar olmak üzere muhtelif çalışmalar yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed Muhammed Şakir, (İbn Kesîr), *el-Bâisu'l-Hasîs fî İhtisâri Ulûmi'l-Hadîs*, Akgül, Yusuf, *Edebi Tür Olarak Garîbu'l-Hadîs* (kaynak-metod ve muhteva analizi), (Yayımlanmamış doktora tezi) Ankara: AÜSBE, 2006.
- Âmidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hasen, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut 1404.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefî, 855/1451. *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: İhyâu türâsi'l-Arabî, ty.Kahire:
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmai'l-müellifîn ve asarü'l-musannaflîn*, 1338/1920 ; trc. Kilisli Rifat Bilge; tashih İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktuç, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.
- Canlı, Mustafa, *Hicrî İlk Dört Asırda Hadîs Şerhçiliği*, (yayımlanmamış doktora tezi) EÜSBE., 1998.
- Dehlevî, Şah Veliyullah, *Hüccetullahi'l- bâliğa*, (ter. Mehmet Erdoğan), İstanbul: İz Yayınları, 1994.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Muhammed, *el-Hasâis*, Beyrut 1952,
- Hatipoğlu, İbrahim, "en-Nihâye" İstanbul: DİA, XXXIII, 100-101.
- Hattâbî, *Garîbu'l-Hadîs*, Câmîiatu Ummu'l-Kura, (I-III), Mekke, 1402.
- Goldziher, Ignaz, *Klasik Arap Literatürü*, Ankara, 1973.
- İbnu'l-Cevzî, *Garîbu'l-hadîs*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi'l-hadîs*, Nşr: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Kahîre, 1383/1963.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani, 852/1449; *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (tahkik Muhammed Fuad Abdülbaki, Hatîb, Beyrut: Dâru'l-marife, 1379. I-XIII.

⁷⁶ Berlin, 1660, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, hadîs, 2094 (GAL, I, 1439)

⁷⁷ Hacı Halîfe, *Keşfü'z-Zünûn*, 1989.

⁷⁸ Hacı Halîfe, a.g.e. aynı yer.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî *Lisanu'l-'Arab*, (711/1311) Beyrut: Dâru Sadır, ty.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Abdurrahman, (643/1245) *Ulûmü'l-hadîs*; thk. Nureddin Itr, 3. bs. Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1986.
- Kandemir, Yaşar, “en-Nihaye”, *DİA*, XIII, 376-377.
- Kannûcî, Siddık Hasan Han, (1307/1889) *el-Hıtta fî Zikri's-Sıhah's-Sitte*, Beyrut: Dâru Kutibi'l-ilmıyye, 1405/1987.
- Kettânî, *er-Risaletu'l-Mustatrafe*, İstanbul: Kahraman yay., 1986.
- Kılıç, Hulusi, *Lisanu'l-'Arab* mad., *DİA*. İstanbul, 1994, XXVII, 195.
- Koçkuzu, Ali Osman, “İbnü'l-Esîr”, *DİA*, XXI, 28-29.
- Koçyiğit, Talat, *Hadîs İstılahları*, Ankara, 1985.
- Kutluay, İbrahim, *Takdîs ve Tafdîl Meseleleri*, (MÜSBE, yayınlanmamış doktora tezi, 2003).
- _____, *Mukaddes Zaman ve Mekânlar*, İstanbul: Rağbet yay. 2005.
- Özağşar, Mehmet Emin, *Hadîsi Yendien Düşünmek*, Ankara: Ankara Okulu yay., 2000.
- Özer, Salih, “Hadîs Metninin Anlaşılmasında Diğer Metinlere Referansların Önemi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008).
- Özpinar, Ömer, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*, Ankara: Ankara Okulu yay., 2005.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî.*; thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Riyad, ty.
- Uğur Müctebâ, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV yayınları, 1992.
- _____, *Hadîs İlimleri Edebiyatı*, Ankara: TDV yayınları, 1996.
- Palabıyık Abdülkadir, *Garîbu'l-hadîs Nev'inin Doğuşu ve Abdulğafîr İsmail'in el-Müfhim li Şerhi Garîb-i Sahîh-i Müslim'i*, İzmir: EÜSBE, (yayımlanmamış doktora tezi) 1997.
- Râzî, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Tahran, ts.
- Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Arastırmalar*, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956.
- Subhi es-Sâlih, *Hadîs İlimleri*, (ter. Yaşar Kandemir) Ankara, 1986.
- Sandıkçı, “İbnü'l-Esîr Kardeşler” Samsun: *OMÜİFD*, VI, s.61-77.
- Şerif, M. M., *İslam Düşünce Tarihi*, (ed. M. M. Şerif, Mustafa Armağan) İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.
- Yardım, Ali, *Hadîs I-II*, İstanbul: Damla yay., 1997.
- Yıldırım, Enbiya, *Geleneksel Hadîs Yorumculuğu*, İstanbul, Rağbet Yay., 2001.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, (538/114) *el-Fâik*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.